

ПАРАТЕКСТОВИ АСПЕКТИ НА ИЗЯВА И ДИАЛОГ С ЧИТАТЕЛЯ

(Върху материал от възрожденската литература до 40-те години на XIX в.)

ИВАН РАДЕВ

Решим ли да задълбочим наблюденията си над въздействието, над идейно-естетическото съзряване и поетиката на новобългарската литература от XVIII—XIX в., съвсем естествено стигаме до паратекстовите аспекти на книжовната творба — „заглавието“, „мотото“, „посвещението“, „цитатът“, „получитатът“, скритият и мистифициран „цитат“, откъсите от писма и дневници, — т. е. формите, в които се проявява така нареченото „чуждо слово“ за системата на същинския текст. В немалко от случаите тия паратекстови елементи въплъщават в резюме същността на авторската идея, самата им формулировка е вече изразено отношение, или очертават предварително границите на търсено и очаквано въздействие, свидетелствуват за начален подтик, дошъл от други автори, от други литератури. В разбиранията си за тяхната специфика и функции възрожденският писател изменява определен път, за да стигне до съзнание за лаконизма и метафорично-многозначния характер на наслова, за съдържателния облик и пълноценното естетическо звучене на епиграфа, за вътрешно-духовния смисъл и натовареност на посвещението, за сложните преливания и противопоставяния между заряда на цитата и авторските внушения. В отделните фази на тоя път паратекстовите елементи встъпват в доста интересен диалог с читателя, търсен и изграждан от тях — предлагащи му духовна мъдрост и житейски решения, предлагащи му ключ към света на творбата, на авторското съзнание. В тоя смисъл проблемът за ролята и същността на „чуждото слово“ в една литература, в границите на едно направление, в творчеството на даден автор, се оказва, че има отношение към много от чертите, които изграждат тяхната съдържателна, формална и въздействена характеристика — в насоките на литературното общуване, на трансформационните процеси, на познавателния им заряд, на поетиката на композицията, на майсторството на изображение, на търсената многозначност и поливалентност на художественото внушение¹.

Въвлечено в системата на нова творба, „чуждото слово“ — в зависимост от композиционната си обособеност и съдържателната си завършеност — променя своето звучене, но и запазва много от изначално заложеното. Търсено в едни по-широки граници на книжовния ни развой, не са редки случаите, когато с познавателните

¹ Проучвания върху една или друга страна на „чуждото слово“ вж. Н. Георгиев. Цитиращият човек в художествената литература. — ГСУ, Фак. слав. фил., 1980, т. 74, кп. 2, с. 3 и сл.; Н. Георгиев. Раздвоеният и единният Яворов. — В: Яворов — раздвоеният и единният. Нови изследвания. С., 1980, с. 98 и сл.; Р. Коларов. За заглавието на едни разказ на Й. Йовков. — Български език и литература, 1976, кп. 2; Б. Ничев. Основи на сравнителното литературознание. С., 1986, с. 80 и сл., и др.

и структурните си особености, то служи за идентифициране на непознати иначе и нестигнали до нас творчески прояви, осветлява недокументирани форми на литературно общуване, уплътнява представата за духовно-творческите основания на изповядвани нравствени истини. Твърде малко усилия са положени за културоложки и текстологични анализи и прониквания откъм подобни факти в света на родната литература. Когато в книгата си „Основни на сравнителното литературознание“ Б. Ничев се спира на въпроса „Степени и форми на литературно общуване“, набляга и на тази роля на „чуждото слово“: „В оня широк, „томасмановски“ смисъл, в който се третира в тая книга, цитатът е една твърде характерна обемна форма на литературно общуване, която обединява в себе си различни степени на литературното движение. . . Цитатът е пренос на по-голяма или по-малка цялост от една в друга система.“²

Паратекстовите аспекти на литературата, на които тук се спирам като форма на авторска изява и диалог с читателя („заглавие“, „мото“, „посвещение“), имат своите допирни точки с функциите на „чуждото слово“ в системата на художествената структура, но не изчерпват неговото многообразие. Поради преводния и компилативен характер на голяма част от съчиненията на ранновъзрожденската ни книжнина е трудно да се уточни, систематизира и осмисли заетото от библейските текстове, мястото на цитата в духа и насоките на неговата роля. Ето защо поне засега е невъзможно да се постигне обхватност на „чуждото слово“ и неговите функции в създаденото от Паисий до 40-те години на XIX в.

От друга страна, разглежданите тук паратекстови елементи разкриват своята близост и до „клишето“ като аспект от поетиката на литературата. Но и тази близост не изчерпва ролята и същината им. Когато говорим за тях в границите на възрожденската ни литература, трябва да имаме предвид, че всички тези форми — заглавието, мотото, посвещението — еволюират, за да се включат със своя дял в естетическата култура на българина като показателни за зрялата ни литература след 40-те години на XIX в. Защото, както твърди за една от тия форми Б. Ничев: „Съществуването на цитата предполага развит литературен живот, оформена и естетически културна читателска публика, която може да „лови“ всяка асоциация, носена от цитата, може да идентифицира цитата по източник и да усети неговото звучене в новия контекст, в който попада, публика, която има културни сетива за неговата функционалност.“³ Този извод се отнася с не по-малка сила за „мотото“ — в тази си роля цитираният текст наистина трябва да раздвижи читателските познания, възможностите на асоциативното му мислене, да предизвика определена нагласа. . .

Проблемите, които възникват и чакат отговор във връзка с паратекстовите елементи на творбата, както в повечето случаи, имат своя теоретико-естетически, текстологичен и културоложки аспект. Тук ме интересува най-вече тяхната „приложна“, историколитературна функция и същност — как се включват в дадено съчинение, в даден момент от книжовния процес като израз на разбиранията на даден автор. В изявата си и в диалога си с читателя те добиват специфична окраска, обусловена от равнището на естетическо съзнание, от характера на самата създавана книжнина, в която преобладават дидактичните жанрови форми. Като по-устойчив елемент спрямо традицията се оказва „заглавието“, отчасти — „посвещението“. С по-динамични черти и с по-широк тематичен изходен кръг от застъпвани автори, насоки, с по-богата гама от значения, връзки и измерения идва „мотото“. Не бива да се забравя, че естетическата пълнозначност на заглавия като „Под игото“ или преди това — „Нещастна фамилия“, „Мамино детенце“, „Българи от старо време“, със своята изоморфност на определени народностно-житейски субстанции в българския живот, е резултат от една еволюция в разбиранията и в книжовната прак-

² Вж. Б. Ничев. Цит. книга, с. 82.

³ Пак там.

текст, при който е било задължително документирането на информационна пълнозначност. Насловът на книги от Н. Рилски, Р. Попович, К. Огнянов, Н. Бозвели е и „клиширан текст“, който включва елементи, изразяващи анотация на темата, но и отношение към предназначението на книгата, името на автора, но и името на благодетеля, който материално е подпомогнал издание. Заглавия от типа на „Войвода“ или „Нещастна фамилия“ са краен резултат от неколкодесетилетна вярънност на „заглавието-преразказ“. Но именно в този си вид заглавието идва със своята моралистична подкладка и стойности. Докато останалите две форми на паратекстова изява и контакт с читателското съзнание — мотото и посвещението — при еволюцията си довеждат до по-други резултати. Задълбочавайки идейно-естетическата си значимост и измерения, те в по-голяма степен започват да говорят за взаимоотношения, за изграждане на атмосфера, за нравствени внушения. . .

На въпроси около същността и функциите на заглавието у нас като че ли задълбочено се е спирал само Н. Георгиев в статията си „Раздвоеният и единният Яворов“⁴. Макар и предимно във връзка с лириката, постановките му могат да ни послужат не толкова като отправна, колкото като крайна точка на търсения структурен смисъл и натовареност на заглавието в ранновъзрожденската ни книжнина: „В литературната творба заглавието заема както в прекия, така и в преносния смисъл на думата — много своеобразно място. То стои извън структурното единство и компактност на текста, но е свързано с него по смисъл, стил, а в ред случаи, особено характерни в лириката, представлява „извлечение“, „цитат“ от него. То акцентува върху определени смислови черти на творбата и по един или друг начин я тълкува, кратко и обобщено. Така със своето място и смисъл заглавието влиза в ролята на надреден, метаезиков израз спрямо творбата. От друга страна обаче ред неща се противопоставят на тенденцията заглавието да се превърне в надредно обобщение или тълкуване. На първо място това, че по силата на художествената си природа творбата трудно понася в своите граници преки тълкувания на съдържанието си и открити акценти върху отделни негови части.“⁵ Друга, вече по-конкретна характеристика изразява твърдението, че „заглавието е и не е част от творбата, е и не е акцентиращ, надредно-тълкувателен израз спрямо нея, е и не е художествена единица“⁶.

И в единия, и в другия случай става дума за „заглавието“, издържано в духа на днешните ни разбирания за неговия метафорично-обобщаващ строй, оформление и връзки със същинския текст, за заглавие, което е цел и бъдеще на тоя елемент от цялото за книжовната практика до 40-те години на XIX в. Колкото до преобладаващите наслови в тази практика, тях изследвачът определя „като барокова архитектура“, при които се „съчетава осведомителността на резюмето с рекламността на обещаването на читателя съблазни“⁷.

За много от заглавията, които ни предлага ранновъзрожденската литература, можем да прибегнем до обозначението „заглавие—преразказ“. Но няма да бъде точно — клишеето като набор от редица устойчиви елементи на територията на наслова се проявява с известна свобода в неговото оформление и облик, в съдържателната му структура. Застъпниците на общозадължителните изисквания имат описателно-насочващ характер, документират в твърде широки граници предпоставките, източниците, пътя на идеята, формите на материална подкрепа, довели го до осъществяването на книгата. Ето защо заглавието не толкова „разказва“, колкото „преразказва“ — отдава дължимото на изходен текст, автор и език, на новия автор и родния му език („славянобългарски“, „новославянски“, „простобългарски“, „български“), на ония, които са подбудили книжовника към работа или са го подпомогнали морално и материално, на тия, за които е предна-

⁴ Вж. Н. Георгиев. — В: Яворов — единният и раздвоенният. С., 1980, с. 104 и сл.

⁵ Пак там, 105—106.

⁶ Пак там, с. 106.

⁷ Пак там.

значено изданието и т. н. Почти липсват „улики“ за „рекламност на обещаващите на читателя съблазни“. . . В този смисъл заглавието като съставка на цялостната завършена творба и на предхождащата я авторова идея, като елемент от структурата на цялото, се натоваарва с определен моралистичен заряд, т. е. отразява определени отношения на дълг и признателност, на повик за духовно-просветна активност. Оказва се, че от формален елемент — говоря за типа заглавия до 40-те години на XIX в. — то защитава не толкова своята естетическа, автономно-творческа, колкото моралистичната си съдържателност.

Под интригуващата формула „Епидемия на заглавията“ в книгата си „Комедия на книгата“ унгарецът Ищван Рат-Вег проследява не самата еволюция във функциите на заглавието, а основните повратни моменти около неговия външен вид, семантика и роли, но в техните куриозни, изненадващи ни днес аспекти: „Подобно на това, както съществува история на модата на шапките, има и история на модата на книжните заглавия.“⁸ Съчинението, за което става дума, го причисляват към „уникалния жанр куриозна културология“. Ето защо, макар и да е един от рядко срещаните опити да се интерпретира въпросът за промените, които търпи тази съставка на творбата, изданието на Ищван Рат-Вег не може да ни послужи като надеждна опора за наблюдения над ранновъзрожденската ни литература.

Като проследим заглавията на издадените до 40-те години книги, се налага впечатлението, че тоя елемент е особено консервативен, обикновено придържайщ се към „заглавието-преказ“. Единични са случаите, при които срещаме лаконична формулировка, освободена от допълнителни данни и естествено разбиращи се подробности, които иначе трябва да имат мотивировката си в тогавашното равнище на мислене, но и в тогавашното състояние на духовете. Въпреки ограничените си прояви вариативността в заглавията разколебава статута им на клише, заговаря за лични възможности и предпочитания, за лични представи на книжовниците — преписвачи и продължители на Паисиевото дело, преводачи на богослужбени издания, автори на оригинални публицистични, мемоарно-биографични и поетически творби.

Плод на патриотичен акцент ли е, на подчертано национално самочувствие или на нещо друго, с натрапчива последователност срещащо се в почти всяко заглавие — „сочинен на славяноболгарския язык“, „на болгарския язык“, „на простий български язык“ — след като според днешната ни логика всичко в текста го доказва, текстът сам говори за себе си? . . . Но се оказва, че в духа на тоя канон е още насловът на Паисиевата творба: „История славяноболгарская. О народе и о царей, и о святых болгарских и о всех деяния в бития болгарская, собрано и нареждено Паисием йеромонахом бившаго и прешедша в Святие гори Атонские от епархии Самоковские в лето 1745 и собравшаго история сия в лето 1762 на ползу роду болгарскому.“

Очевидно е, че насловът на Паисиевото съчинение е според разбираня, които ще се превърнат в неколко десетилетна практика за възрожденската ни книжнина. Още тук са заложени акценти, които ще си останат задължителни за заглавното клише. На първо място е конструкцията „история славяноболгарская“ и нейните семантични съответствия: „о болгарском народе словенском“ (Спиридон), „о болгаро-словенском народе“ (Зографска история), „славеноболгарског народа“ (Ат. Нескович).

Трябва да приемем, че се преследва някаква обединителна цел върху основата на неактуалния за житейската практика проблем „българи—славяни“, който е станал проблем на историографската наука. Защото по Евтимиево време се документира тревога и загриженост, но само за „българското“, а в условията на XVIII в. основен народностносамоопределящ се стожер е „славяноболгарското“. Нека останем само с предположението, че народността проверява себе си. Просто през

⁸ Вж. Й. Рат-Вег. Комедия книги. М., 1982, с. 22.

XIII—XIV в. чрез словото се „заобикаля“ един етнически елемент, за да се обезсилят неговият дял и живо присъствие, докато в Паисиево време, когато тоя дял и присъствие естествено са отмрели, се търси обединително-обхватният му активизиращ потенциал. А чрез езика на „подробностите“ се акцентува на „българското“ — Паисий, след като е обозначил съчинението си „История славянобългарская“, подчертава, че го е създал „о народе, о царей и о святых болгарских“, „о всех деяния и бития болгарская“, „на ползу роду болгарскому“.

Дълбоко народностната основа на мислене у възрожденца в лицето на Паисий, Спиридон, Ат. Нескович, а оттам и очакваната гражданска активност, проличава в тяхната убеденост, изразена в наслова, че трябва да повестуват не за „историята на България“ (на държавата, на външнополитическата, с административни и правни санкции институция), а за „Историята“ на „славянобългарския“, на „българския“ народ. Но доколко формулата „славянобългарски“ на Паисий в заглавното клише е властна и наложила се, показва случаят с Ат. Нескович. Той съумява по-сбито да разкрие същината на изданието си в наслова: „История славянобългарско народа, из г. Ранча история и няких исторических книг составлена и простим языком списанна за синове отечества Атанасием Несковичем“ (Будим, 1801). Но и да демонстрира още нещо — загърбва авторитета на Й. Райч, при когото тоя раздел е: „О народе болгарском“. Доста произволно и неоправдано — а всъщност мотивирайки само собствената си намеса — насловът на книгата е променен в изданието, което през 1844 г. ѝ прави П. Сапунов: „Историята на славянобългарският народ, из историята на г. Райча и някои исторически книги составлена и на славеносербский язык списанна за синовете на отечеството от Атанасия Несковича. . . А от славеносербския на славенобългарския язык преведена от канцелиста Петра Сапунова и в неговото печатописание сега первен печатана“ (Букурещ, 1844). Очевидна е несъстоятелността, очевидни са и противоречията, до които довежда една такава намеса, която не се и опитва да обясни как и защо „историята на славянобългарският народ“ е „составлена на славеносербский язык“, и то за „синовете на отечеството“, т. е. на българите. . .

Друг смисъл добива вариативността на съчетанието „история славянобългарская“ от Паисий, преминало през преписите, до изданието на Хр. Павлович от 1844 г. Така поп Пунчо ще му придаде следния вид: „Собрание историческое о народе и о царе болгарском“; Рилската преправка от 1825 г. — „Краткое изявление в летопису болгарскому“; Белочерковският препис на Драгия Ненов — „Царственик во славу святая единосущная“, за да стигнем до изданието на Хр. Павлович: „Царственик или история Болгарская, която уче от где са Болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго попаднали. . .“

Тон и модел за характера и за облика на заглавието в условията на ранновъзрожденските десетилетия са създадени от „Историята“ на Паисий, но и от съчиненията на С. Врачански, най-вече от „Неделника“, който ги узаконява в книжовната практика: „Кириакодромион сиреч Неделник. Поучение на всех неделях в православных церквах прочитаемая евангелия во всего лета с толкованием и с нравоучение и на великих господских праздниех и на светих празнуемых сказание душеполезная. Преписани от Словенскаго и от Греческаго глубчайшаго языка на болгарский простий язык от смиреннаго Врачанскаго епископа СОФРОНИЯ, к разумению простому народу. Позволением ДОСИТЕЯ, митрополита Угровлахийскаго, помощию же епископов и благочестивих христиан ныне издается в типографии у Римнической епископии при епископе Нектарий в лето 1806“. Авторът акцентува на „поучението“, на „толкованието“, на „нравоучението“ и „душеполезното“ — категории, които играят важна роля за морала на религиозно-проповедническата проза.

Ще се убедим, че формулата „славянобългарска“ с Паисиевото авторство ще продължи да се включва в насловите на внушителна поредица от заглавия до 40-те години на XIX в. Да го възприемем като продължение на традицията, наложена

от „Историята“, значи да отместим търсенето на отговор малко по-назад във времето. Пък и при Софроний в нито едно от съчиненията му не срещаме тази паисиевска конструкция. Разбра се, че за „Неделника“ е посочено, че е на „болгарският простий език“, за „Митология на Синтип философа“ — „на българският краткий и простий език к разумению болгарскому простому народу“, за „Изповедание на трите вери“ — „на българският простий и краткий език“, за „Театрон политикон“ — „на българският наш и простий език к разумению и уведению простому болгарскому народу“.

Привлякох всичките употреби на тази конструкция в заглавията на Софроний, за да се убедим в последователно прокарваната от него линия на търсена връзка и общуване с „простия български народ“ чрез възможностите на „простия български език“. Трябва да приемем, че в сферата на политическото мислене С. Врачански работи с по-диференцирани и конкретни представи и съображения. Затова като че ли използва само „български народ“ и „български език“ — в противовес на Паисий, Спиридон и Нескович, но и на книжнината, която тепърва ще се създава през 20-те — 30-те години на XIX в.

В софрониевски дух са уточненията в заглавията на книги и на неговите следовници. Така е при К. Пейчинович: „Книга сия зовома Огледало. Описа ся ради потреби и ползования преепростейшим и некнижним языком болгарским долиня Мизии, многогрешний во йеромонасах и недостойним игумена Крал Маркового монастыря иже во Скопие у Маркова река Храма светого великомученика Димитрия, Кирил Тетоец Пейчинович и изда ся на тип иждивением и потщанием Благовейшаго во священницех господина Косте Стошич, попа от Призрен града, Будимград, 1816.“ „Повест ради страшнаго втораго пришествия“ (1814) на Й. Кърчовски е посочено, че е „преведена на простейший язык болгарский“, „Чудеса святая Богородици“ (1817) — „на болгарский язык“. . . В този план е уточнението и при „Рибния буквар“ — „за болгарските училища“.

Трудно е да се изяснят причините, но от 20-те години книгите като че ли се обръщат отново към паисиевската традиция в предпочитанията към „славяноболгарски“. Една „Свещенна история“ (1825) от В. Ненович идва с обозначението „сочинена на славяноболгарския език“, „Свещенно цветообирание“ (1825) от А. Кипилowski — „на славеноболгарският наш език“. Излезляят през 1826 г. „Буквар“ от В. Ненович също съдържа уточнението, че е „за децата на славеноболгарският народ“, „Житие на Алексея, човека божий“ (1833) от К. Огнянович е също на „славеноболгарски“. Та до издание като „Славеноболгарско детоводство“ (1835) от Н. Бозвели. . . Но по същото време Н. Рилски онасловава учебника си „Болгарска граматика“ (1835), като подчертава в „заглавието-преказка“, че тя е за „употребление на славеноболгарските училища“. Така е и във „Всеобща история“ (от Ив. Кайданов, 1836) на А. Кипилowski. Хр. Павлович и през 1836 г. издава „Граматика славеноболгарска“. Едва от 1840 г. отново започват да преобладават в заглавията съставките акценти върху „български“. Н. Рилски в „Новия завет“ (1840) сочи, че превежда на „болгарският език“, Хр. Костович Сичан-Николов — че „Месецослова“ е „издан на български“, В. Априлов е категоричен — „Болгарските книжници или на кое славенско племе принадлежи кирилската азбука“ (1840), Захари Карлеки — „Буквар болгарский. . .“ (1841), Ив. Богоров — превежда „Математическа география“ на „новоболгарският език“ (1842), пак тогава издава „Болгарски народни песни и пословици“ (1842).

Така през 40-те години, определяйки насочеността на изданията чрез заложеното в техните наслови, възрожденецът ще продължи да се развива — по традиция да прибягва до звучащото по-обхватно и обединяващо „славяноболгарски“, от друга страна, започват да се открояват предпочитанията му вече само към „болгарски“, може би и вследствие на авторитетната намеса на Ю. И. Венелин (1829, „Древните и сегашните болгари“), В. Априлов (1840, „Болгарските книжници. . .“), Неофит Рилски (1835, „Болгарска граматика“). Доколко тоя елемент акцент става практика на авторското мислене, подсказва „Царственика“ (1844) на Хр. Павло-

вич — издание, тръгнало от Пансий, но противопоставило му се и в този пункт с няколко симптоматични промени: „царственик“, а не „история славяноболгарская“, който ни „учи от где са болгари произишли“. С изричното упоменаване, че се издават на „болгарски“, стигат до своя читател: „Митарства“ (1843), „Първичка болгарска граматика“ (1844) от Ив. Богоров, „Български буквар“ (1844) от А. Н. Хаджоглу.

Любопитство предизвиква „Книга нарицаемая Светче или Календар вечний“ (1843) от х. Н. Йованович, където от една страна е посочено, че е издадена „заради леснота българскому народу“, че е на „болгарски“. Но е доуточнено, че авторът ѝ е „учител и книгопродавец на сичката Славено-болгария“, че е загрижен за „просвещението на православните християни“. Езикът си х. Найдено определя като „болгарски“, но предназначението на книгата продължава по традиция да свързва с представата за нещо по-обхватно, което назовава „Славеноболгария“. Като израз на сходни схващания трябва да виждаме опита и на С. Радулов. В книгата си „Благоп्राвоучение“ и „Кратка свещенна история“ той използва конструкцията „на новославянски език преведена“, за да се откаже от нея и вече изданията му „Стихийни уроци Землеописания“, „Стихийна аритметика“ (1843) да съдържат: „на български език преведени“.

Спрях се по-подробно на отделен елемент в „заглавното гнездо“ при изданията до 40-те години — елемент, който се променя и варира в съгласие с авторовата представа за предназначението за очаквано от книгата въздействие. Не забравям, че за предпочитанията към една или друга конструкция си казват думата: самият език и шрифтове, принадлежността към езиковедски школи и теории. Но и нещо друго налага диктата си — духът на времето, търсената формула на лично изповядвана позиция, на насочено въздействие. . .

В структурата на общоутвърдения за ранновъзрожденската ни книжнина класически тип заглавия и други акценти поемат авторовите представи за предварителна търсена нагласа, за активизиране на читателското съзнание, за предварителната му урегулираност в определена насока. „Заглавието-разказ“ или „заглавието-резюме“ дава възможност за вметване на разнороден тип информация, на отношения, на провокиращи душевността пластове. В „Комедия на книгата“ Ишван Рат-Вег отбелязва: „Когато на мода били кратки заглавия, никой не смее да дава на изданията дълги заглавия. Но когато в епохата на барока започнали пищните перуки, осмелили се и книжните заглавия: започнали да се разтягат, да се разпростират, превръщайки обложките и авантитулите в пълноценни книжни страници.“⁹ Трябва с известни резерви, доста условно да приемем гледището, че става дума за „мода“. Очевидно е, че както в западноевропейските литератури чрез примерите, които дава Рат-Вег из практиката на 30-те—40-те години на XIX в., така и в нашата възрожденска книжнина до 40-те години в този си вид заглавието се търси като текст, натоварван с повече номинални значения и акценти за сметка на все още неосъзнатите възможности на лаконичното, обобщаващо или метафорично-формулирано заглавие. Свидетели сме не толкова на „мода“, а на определени закономерности, през които като че ли минава всяка европейска литература.

Защото узнаваме и за друга преценка на „заглавието-разказ“: „Представители на една от групата безумци от литературата Ламброзо нарекъл графомани. Към графоманите той причислявал и онези, които дават на своите книги чрезмерно дълги заглавия. . . Ако на Ламброзо беше известна модата на чудовищните книжни заглавия в епохата на барока, той не би нарекъл безумец автора на невинното 18-редово заглавие.“¹⁰ И унгарският учен цитира наслова на англичанина Уилям Прин, разположен на 43 реда. . .

Възрожденската ни книжнина до 40-те години на XIX в. въпреки задължителността на заглавието „переразказ“ като че ли не може да ни предостави книга, коя-

⁹ Вж. И. Рат-Вег. Цит. книга, 22—23.

¹⁰ Пак там, с. 31.

то да съперничи на примера от английската литература. Заглавието на „Христиния“ (1837) от Р. Попович заема 19 реда, на „Свещено цветообращение“ (1825) от А. Кипиловски — също 19 реда, на „Кратко толкование на Божествения храм“ (1837) от Р. Попович — 20 реда, на „Житие на Алексей, човека божий“ (1833) от К. Огнянович — 24 реда, и т. н. Но е очевидно, че става дума за една устойчива представа, с която в продължение на няколко десетилетия възрожденските автори се съобразяват. Те разчитат на наслова — и да изрази съдържателната насоченост на книгата, и посоката на очакваното като намеса и бнушение в съзнанието на читателя.

Пълната каталогизация на заглавията във възрожденската литература до 40-те години — на ръкописни творби, стихотворения, отделни прояви, самостоятелни издания — ни убеждава, че преобладават сния, които са издържани в духа на класицизма. Оказва се, че този елемент е наистина с устойчив облик. Рядкост са кратките наслови. Но дори и при тях, какъвто е случаят с книгата на П. Берон, пак се включват допълнителни данни: „Буквар с различни поучения, собран от Петра х. Беровича за българските училища. Напечатана ся сас помощта г. Антаньова Йовановича“. По законите на народопсихологическата и говорна контаминация при отделни издания спонтанно, по фолклорни механизми като че ли се стига до съкратени варианти, през които те стават популярни: за „Кириакодромион сиреч Неделник“ на С. Врачански като „Софроние“, за „Буквар с различни поучения, собран от Петра х. Беровича“ — като „Рибен буквар“.

Ограничените възможности на заглавието да изрази и въплъти моралистична позиция именно при облика, обема и съдържанието, които то има до 40-те години, отчасти се преодоляват. Защото „заглавието-преразказ“ обяснява, но и приканва към активност, изразява насоченост и предпочитание, но и акцентува върху изпълнен дълг, върху възпитателна цел, върху благодарността към „иждивители“, „настоятели“ и т. н. За пример могат да ни послужат почти всички издания.

Утвърденият тип заглавие до 40-те години на XIX в. като форма на диалог с читателя съответствува на просвещенския характер на цялата тогавашна литература. В този си вид то е аналог на нравствено-дидактичната ѝ същност. Ето защо го срещаме не само като елемент на самостоятелните издателски прояви, но и на конкретните творби — части от цялото, стихотворения, ръкописи. Популярната с наслова си „Ода за Софроний“ на Д. Попски има по-друг въвеждащ текст, който е междинна форма на заглавие и посвещение: „Его преподобию господину Отцу епископу Врачанскому Софронью, милостивейшему моему благотворителю и отцу искреннейшее приношение“. Битуващото като „След хатишерифа“ стихотворение на Н. Рилски е със заглавие „Описание следственных произшествие собиравшихся от знаменитого турецкаго Хатишерифа“. Не бива да ни изненадва и готовността на Г. С. Раковски да остане верен на този тип заглавие: „Отлъчие от България на едного разпаленаго родолюбца болгарина в лето 1853-то“. Просвещенецът Н. Бозвели ще нарече диалозите си: „Любопитнопростий разговор некоего в ино державство рождена и отхранена суца Матере Болгарии Сина и Любородца сос неколцина от разни области из турецкото державство болгари за как проминуват в турецкото державство болгарете и в какво состоянии и благоденствие се находит“, „Просвещенний европей, полумершая Мати Болгария и сина. . .“, „Обществобразожалостний советователний разговор на любородните. . .“. Същите акценти и особености, които определят облика на насловите при печатаните книги, се съдържат и в разпространяваните до 40-те години ръкописи. Ето неподбиран пример: „Во славу святых, единосущная животворящая и неразделная Троица отца, и сина, и святого духа. С помощию божию и с благословением Преподобнейшаго отца нашего Зотика, Схимонаха, игумена Светопреображенскаго написа ся книга сия СОБРАННИК, сиреч собранное в кратце от святых и божественных книг в ползу душам. И чтяй са со вниманием да четет. Написахом первое: от светаго Евангелия и от светаго Димитрия Ростовскаго и от светаго Ефрема, и от светаго Исаака, и от Добротолюбия

в лето от рождества по плоти Бога слава 1833.¹¹ Може би разликата е само в застъпниците и на интимното, на домашното („нашего отца Зотика“). Ето за пример и първия опит за книжовна изява на Матей Преображенски, който е от 1853 г., но е в духа на тази много близка му практика: „Книжица малая съдържащая в себе устав чиноположения монашескаго образа. Списанная Матеем монахом, жителя терноводервентскаго монастыря Преображения господне, за свою ползу и потребу в лето от Христа 1853, месец февруария.“¹² Тук тоя акцент е в конструкцията „за свою ползу и потребу“.

Не бива да се забравя и другото. В съгласие с общото състояние и дух на книжината заглавията имат съдържателен, а не естетически характер. Те онагледяват, а не търсят обобщаващото въздействие. Дори може да се направи изводът, че ако в плана на самите текстове художествено-белетристичното и емоционално-въздейващото започват да правят своите „пробиви“ и разнообразяват картината на дидактично-разсъдъчния тип изложение, заглавията запазват по-голяма устойчивост във верността си на просвещенското, оказват се по-консервативен елемент в търсенията на авторовото мислене.

* * *

В основата на посвещенията и епиграфите, другите два паратекстови елемента на изява и диалог с читателя, на които ще се спра, са усложняващите се потребности на духовния живот. Така е и за възрожденската ни литература до 40-те години на XIX в. Проблемът за мястото и ролята на „посвещението“ обикновено възниква във връзка с осъществяването на дадени издания — което ще рече, че предназначението му е да бъде отплатата за материалната подкрепа. Ето, останалите в ръкопис „История“ на Паисий, анонимния Зографец, Спиридон, сборниците на Софроний (Първи и втори видински, „Гражданско позорище“) не включват посвещението, не го включват и останалите ръкописи от края на XVIII в. като форма на изразена почит, на следи от духовен контакт на общуване. Като изключение го срещаме през 40-те години. Направеният през 1845 г. препис на „История славянобългарска“ от Т. Шишков съдържа следното посвещение: „За вечно воспоминание на мои добри родители — отец мой Шишко Никола Начув и матери Неделя Дончува сас уйка ми Атанас Дончув ахтарин в лето господне 1845.“¹³ Така също — Свितък преводна поезия от 1848—1849 г., посветен на търновчанина Никола Селвд¹⁴.

Но още издания като „Стематографията“ (1742) на Хр. Жефарович или „История славеноболгарског народа“ (1801) от Ат. Нескович отреждат място на посвещението. Жефарович свързва книгата си с патриарх Арсений IV, а Нескович прибягва до него в дух и насоки, които ще станат традиция за възрожденските издания. След като ни е посочил, че „Историята“ е „простим языком списанна за синове отечества“, той документира: „Почтенному господарию Николаю Черноевичу, кушцу болгарскому, ако знак искреннаго своего почитания и благодарности посвещает историю ову списател“. Тези две „посвещения“ всъщност стоят в началото на ориентацията на възрожденския книжовник към тая форма на диалог не толкова и не само с читателя, а и с личности, свързани с предисторията на книгата.

В цитираната вече „Комедия на книгата“ от И. Рат-Вег са отредени страници и на мястото на „посвещението“ в западноевропейските литератури. В съгласие с духа на изгражданата „куриозна културология“ и тук той не се занимава с естетичес-

¹¹ Вж. Библиотека на Преображенския манастир, ръкопис № 2 167.

¹² Вж. ОДА — В. Търново, ф. 21, арх. ед. 95-а.

¹³ Вж. М. Стоянов. Преписи на „История славянобългарска“. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 589.

¹⁴ Вж. ОДА — В. Търново, ф. 65, арх. ед. 147. Също: И в. Радев. За интереса към руската поезия у нас през 40-те—50-те години на XIX в. — Литературна мисъл, 1984, кн. 1.

ката природа и роли, с моралистичния ефект на „посвещението“, с плодотворния му и показателен културоложки аспект. Спира се предимно на комично-негативните му проявления като паразитна черта и отклонение от хуманистичните и безкористни норми на творчеството: „Посвещенията откриват пред нас плачевната страна от историята на литературата. Това е летопис на писателското раболепие.“¹⁵

Не мога да съдя за правомерността на подобна гледна точка при западноевропейските литератури. Но е очевидно, че тя не може да ни служи при търсене нравствените координати на този елемент в реализацията на авторовите идеи във възрожденската ни книжнина. Авторът третира посвещенията в контекста на определен морал, който ги натоварва с неплодотворни, обективно нестимулиращи творчеството подбуди и значения. По-други функции още от своето начало поема „посвещението“ в нашата нова литература. Без да изключва елемента на благодарност и издължаване, то не ни предлага спекулативни, тясно користи цели. За Франция на XVII в. Ищван Рат-Вег прави извода: „Развърнала се е истинска търговия с посвещения“. Като допълнителни уточнения в тази насока трябва да приемем и останалите негови разсъждения: „Ако материално бедстващият писател издигне някаква благопожелателна особа в изданието на своята книга и с пищо посвещението снемее от себе си разходите по печата, то това е простително.“¹⁶

Въпреки оскъдицата при мнозина биографията на възрожденския книжовник не дава примери за подобни спекулативни отношения, за каквито се говори в „Комедията на книгата“. Просто самата договореност е от по-друго естество и изразната почит е отпращена към наистина заслужили и уважавани, проявили патриотичното си и меценатско чувство и в други насоки на възрожденския живот личности (А. Йованович, братя Мустакови, В. Априлов, Вълко Чалъков. .). Обикновено материалната подкрепа — тръгнала и от личностите, на които е посветена книгата, и от спомоществователите — има за цел да покрие разходите по изданието, а не да осигури живота на автора. Именно в моралистичния си план възрожденската практика и атмосфера на „посвещенията“ се противопоставят на явленията, за които говори И. Рат-Вег: „За средства за съществуване на писателите им се е налагало понякога ниско да се кланят. До поие, до земята. Налагало се е и да се унижават. Макар да е неприятно да се четат тези посвещения, би трябвало все пак да предстивим някои от тях, доколкото те са характерни като документ на раболепието.“¹⁷

В много пунктове на така поднесените схващания „посвещението“ в нашата възрожденска книжнина се противопоставя и налага с други черти, роли и нравствен аспект. Обикновено то е изразена почит, документираща смисъла и значението на определени практически жестове. Но и приканват към подражание, оповестяват благородна и народополезна постъпка, сочат пример за останалите. Защото при почти всеки от възрожденците, чието име е свързано с „посвещение“, конкретната материална подкрепа е само част от една многостранна благотворителна дейност — за училища и църкви, за издържане на ученици в чужбина, за други книги и т. н. Така стигаме до принципно различната роля и натовареност на „посвещенията“ във възрожденската ни литература, наложили го в много тясна връзка със статута на цялостния духовен живот.

От гледна точка на утвърждавания възрожденски морал, на все по-открояващите се пътища за въздействие „посвещението“ като елемент от реализацията на дадена творческа идея, от осъществяването ѝ въздействие съсредоточава важни акценти на моралистичното звучене и измерения не толкова на текста, колкото на изданието като цяло, на стоящата зад него авторова личност. Установяват се диалог и единомислие в името на нов тип нрави още в предисторията на творбата. В този диалог ще се включи и читателят.

¹⁵ Вж. И. Рат-Вег. Цит. книга, с. 53.

¹⁶ Пак там, с. 53.

¹⁷ Пак там, с. 55.

Колкото и ограничена да е територията на „посвещението“, оказва се, че и то варира в определени граници. В някои случаи се изразява чрез упоменаване в „заглавието-презраказ“ името на възрожденца, подпомогнал материално книгата. Така в „Различна поучителна наставления“ (1819) на Й. Кърчовски е подчертано: „Настояниим же почтеннороднаго господина Неши Марковича родом от Кратова“. Или пък в наслова на „Рибния буквар“ — „напечата ся сас помощта г. Антонова Йовановича“. В същия план е вмъкнато посвещението и при „Свещенно цветообращение“ (1825) от Ат. Кипиловски — „посвещена на г. Антония Йовановича“.

По-голям интерес за нас представлява графично обособеното „посвещение“ — израз на съзнание за жеста, за ролята и въздействието му на чувство за изпълнен дълг. По правило в книжината през 20-те—30-те години то се свързва с материална подкрепа, дошла от видни търговци, духовници, меценати. Такъв е случаят с „Българска граматика“ на Н. Рилски. Знае се, че с материалната помощ на братя Мустакови той има възможност да пребивава известно време в Букурещ и да усвои взаимоучителния метод. Съвсем логично е първата му по-цялостна проява на книжовник да изрази ако не съкровено — известно е охлаждането на взаимоотношенията им, във връзка с което се намесва и Ил. Критски¹⁸, — то поне официално дължимото: „На почтеннейшии и любороднейшии г. братья Мустакови“. По същия начин ще постъпи и Н. Бозвели: „На искреннаго любороднейшаго на своего рода охоторачителний г. Христо Попович“. Или пък Хр. Павлович в „Писменник“ (1835): „посвещение на настоящия Разговорник спископу Дунолская епископии г. г. Авксентию“.

Значително по-добри възможности за наблюдения ни предлагат разгърнатите „посвещения“. Към „Кратко начертание на всеобщата история“ (1836) Ат. Кипиловски още в наслова включва — „посвещено господину Ивану Добрьову х. Бакалоглу“. Но на втората страница срещаме същинския облик на посвещението: „Почтеннороднии и Родолубивий Господине Йованне Добрьов х. Бакалоглу! За да ся посвети тойзи мой труд на Тебе Богинята Темил определила. Туй нарочило се може бити тебе зато, защото ти най-паче желанш да се впечатлят в крехките души на нашите малолетни деца знанията на Историята, дето тия като обема злите и добрите работи на человеческия род, представлява секому примери, за да стане добър человек. И така, приими, друже мой, това моето мало воинина пред Вашето Любородие приношение, а велико в своята полза, която ще ся роди от него между нашата юнност, като ти я по справедливост ще въздава хвала и благословение вечно на тебе, който содействува да се яви на свят тая общенулезная вещь, а аз със сардечна любов имам чест да съм на Вашето Почетнейшее Любородие искреннейший друг Анастасий Стоянович Кипиловский.“¹⁹

Дълбоко демократичният и морално стимулиращ статут на книжовника в диалога му с читателя предопределя и ролята на „посвещението“ в изявата на авторската идея. Тук няма раболепие, няма унижение и спекулативни подбуди. Напротив — покрай емоционално приповдигнатата витиевата фраза, естествена и оправдана в таква случай, прозират чертите на нитимност и равноправие („приими, друже мой“), на взаимност и равенствост в изява и участие в духовния живот на българина („имам чест да съм на Вашето почетнейшее Любородие искреннейший друг“). Смесово-въздействуващ център на така разгърнатото „посвещение“ е моралистичният заряд, израз на естествено дължима почит.

Така, като композиционен момент то предопределя характера и трасира комуникативните граници на текста, осигурява му въздействие във от чисто познавателното, във от иманентно заложеното. Допълнителните стойности като зов и подкана за подражание, за следване на примера и от други, са с определено нравствено възпитателно и активизиращо звучене.

¹⁸ Вж. М и т р о п. П и м е н. Отец йеромонах Неофит Рилски. С., 1984, 24—26.

¹⁹ Вж. Въведение във всеобщата история, 1836, с. 2.

И в тоя си разгърнат вид „посвещението“ също варира, в известни граници документираща застъпниците на личното и общополезното, на официалното или интимно заживяване с чувството за дълг и почит. Така в „Християнтията“ (1837) на Р. Попович, след като срещаме неговия израз в наслова „посвещена на господ. г. Малки Волка Чорбаджи К. Чаликоглу“), е включено разгърнатото, от четири страници посвещение — смес от портретиране на благодетеля чорбаджи Вълко от Копривница с емоционално-есеистични повизи за гражданска активност. Книжовникът полага усилия да извлече максималния заряд на давания от личността пример за въздействие върху останалите.

Изданията с разгърнати посвещения до 40-те години на XIX в. ни убеждават, че и този извънтекстов елемент добива клиширан облик, като се изгражда от повтарящи се конструкции и акценти. Но така или иначе, отразява и индивидуални прояви, нюансира представата за образа на типа възрожденски благодетел. Да не забравяме, че беднџ срещнали изразена почит, търговци, банкери и материално замогнали се духовници, занаятчи се чувствуват морално задължение да продължат благотворителната си дейност, чрез нови прояви да поддържат авторитета на „името“ си, формата на участието си в духовния ни живот. Клишето в тези случаи се осъзнава едва сега, когато е пред очите на целия актив на възрожденската книжнина — открояват се сходните характеристики, малко приповдигнатият стил, реториката във възхвалата на жеста. Иначе, в атмосферата на естествено разполагае сред все още оскъдната книжнина на ранновозрожденските десетилетия, разгърнатите „посвещения“ не се натрапват. Те се натоварват с реални значения и възможност за въздействие, за формирането на граждански позиции и специфичен дял на участие от деловите среди в духовния живот.

Сред проявите от тоя род не са изключение и съвсем личните основания за изразена почит чрез книгата, без тя да отразява по-общоприета представа за делото на личността, какъвто е случаят с А. Иванович, Ив. Добрев Бакалоглу, братя Мустакови, Денкоглу и др. Така в „Заради възрождения новой болгарской словесности или науки“ преводачът М. Кефалов включва разгърнато „посвещение“, което, от една страна, има официозно-представителен характер, от друга — изразява не общонародна оценка или почит, а лична благодарност. Може би това е една от съвсем редките срещи с „посвещението“, използвано в духа на онова, за което говори И. Рат-Вер. Но и М. Кефалов е възрожденец със своето безкористо участие и патриотични подбуди в ранновозрожденската ни книжнина. . .

Погледът към „посвещението“ като елемент на авторова изява и диалог с читателя при изданията от 40-те—50-те години ни убеждава, че те започват да предлагат по-разнообразни варианти, като постепенно се освобождават от първоначалната роля на израз към личността, представила нарични средства. Така „Общо землеописание“ (1843) К. Фотинов ще посвети „на благолюбивейший народ болгарский“, А. Гранитски ще посвети „Християнско поучение“ — „На негово благородие господина г. Руска х. Беровица Котлянин, настоявал за устроението на българските новосоставлени девически учреждения в България“, „Часове благоговейния“ (1850) — „посвящава Стояну Симичу. . . ревнителю Болгарскаго просвещения“, „Введение във всеобщата история“ (1851, Ат. Чолаков) — „посвещава г-ну Александру С. Б. Екзарху, посветившемуся трудом об образования и просвещении Болгарскаго юношества“, „Езопови басни“ (1852) П. Р. Славейков посвещава „на Маринчо Петров заради добросклонното сърце и голямата ревност за Българското просвещение“ и т. н. Известно любопитство предизвикват възможните основания на отделни книжовници да посветят скромните си трудове на Султан Абдул Меджит²⁰. Специален интерес представляват посвещенията и епиграфите, към които прибегва в изданията си Г. С. Раковски през 50-те—60-те години. . .

²⁰ Вж. Е. м. В а с к и д о в и ч. Перво понятие за детинско употребление, 1847; С. т. Изв о р с к и. Огледало за българските училища, 1850; Н. Й о в а н о в и ч. Нови български песни, 1851 и др.

Пълната картина на документираните „посвещения“ във възрожденската ни литература от първата половина на века свидетелства за едно постепенно освобождаване на тоя извънтекстов елемент от връзките му с чисто материални заслуги и подкрепа за сметка на духовно извисяваща близост и единение, за сметка на попълноценния му естетически дял в реализацията на авторската идея. В това ще ни убеди един В. Друмев, посвещавайки „Ученик и благодетели“ не на меценатите от Одеса или Цариград, а на близкия си Стефан Ганчев Сарафов, ще ни убеди и Л. Каравелов с посвещенията си към „Българи от старо време“ или „Хаджи Ничо“. Но те — в този си вид, с това си предназначение и усложнени връзки със същинския текст, със съкровните форми на духовно общуване — ще дойдат като резултат от еволюция в схващанията и практиката на възрожденския книжовник да изпълзува и включи „посвещението“ в системата на художествената творба, да го натовари с определени значения, заряд и внушения.

Може би една от първите крачки към „интимизиране“ и осъзнаване духовно-съкровните възможности на „посвещението“ прави Ил. Макариополски в книгата си „Православно учение или сокращено християнско Богословие“ (Цариград, 1844). Изданието е неотделима част от все още широко застъпената богословска книжнина и има преводен характер. За вникване в авторовите позиции са от значение страниците на предговора, завършващата част „За употребеното правописание в преводът“. Към тия значещи фрагменти ще прибавя и „посвещението“, графично обособено на отделен лист, с подредбата си, с шрифта си, целеше да изрази почит и чувство на изпълняван морален дълг: „В чест и памет на моите приснопамятни родители и вечни благодетели х. Стояна Михалиюва и х. Йордана х. Стоянова от преблагодарно сърце, своят си труд с нижайше почитание посвещава природния син свещеноиннок Иларион“. До появата на книгата „Православно учение“ от „свещеноиннока Хиландарскаго Илариона Стоянова Еленчанина“, „посвещението“ като извънтекстов елемент свързва личности, които са ги сближили общото дело и общите цели, нуждите на книжовника и материалните възможности на търговеца. Тук проговаря родовото, изважда се на показ и се издига в мярка на духовна и морална приемственост синовното чувство на дълг и благодарност. Примерът с Ил. Макариополски е търсене на по-извисени значения на „посвещението“, свидетелства за съкровните опори на самочувствието у възрожденската личност. За втори път родителското присъствие е потърсено и е изразена почит към него в границите на „посвещението“ при д-р В. Ст. Берон в „Първа българо-френска граматика“ (1859): „Посвещава на родители х. Стоян х. Божиловича и Жейна Христова и на вуйча Николая Христова Берон“.

Така еволюцията на тоя тип елементи в структурирането на възрожденските издания в разполагането на авторовите идеи, пристрастия и упования чрез текста, преминава през няколко фази — всяка от тях с определен моралистичен заряд и насоченост, като продължение на по-общи състояния на литературата. На това равнище диалогът с читателя постепенно усложнява смислово-въздействените си възможности, постепенно надмогва практиката на „питото—платеното“ като жест след материална подкрепа и се насочва към други нравствено-етични аспекти на взаимност и духовно единение, които се оказват в по-пряка връзка и с идейно-естетическия заряд на същинската творба. Защото, ако държим сметка за характера на книгите и за насочеността на „посвещенията“ в книжнината ни до 40-те години на XIX в., ще стигнем до извода, че между тях няма никаква зависимост. Т. е. че издадената книга — била тя религиозна, преводна, оригинална, българска — не отвежда към емоционалната и съкровена същност на връзката между автора и личността, на която е посветена.

Вече след 40-те—50-те години като задължителен елемент се откроява именно тоя план на обусловеност. Същинският текст влиза със заряда и внушенията си в особено активни отношения с позициите на автора в тяхната пресечна точка с характера на участие във възрожденските процеси на личността, заслужила посвеще-

нието. Достатъчно е да припомним примерите, които ни предлага с творчеството си Л. Каравелов: „Посвещава се на Панайота Хитов“ (драмата „Хаджи Димитър Ясенов“), „За памет на братя Миладинови и К. Герова“ (повестта „Българи от старо време“), „Посвящава се на белградските другари“ (повестта „Крива ли е съдбата?“), „Посвещава се на госпожа Катерина Ценович“ (повестта „Хаджи Нико“) и др. В съгласие с новото равнище на творческо съзнание Каравелов преследва принципно други цели, възлага качествено нови функции на „посвещението“, дало му предварителна, извънтекстова възможност да хвърли „мост“ към душевността и позициите, към смисъла на общуването си с достойни участници в обществения и духовен живот. Но на ролите и съдниците на „мотото“ и на „посвещението“ в прозата на Л. Каравелов ще се спра другаде. . .

Разбира се, и през 60-те години на XIX в. се срещат „посвещения“, предизвикани от жестове в духа на онова, което знаем за началните десетилетия на възрожденския подем. Когато през 1861 г. излиза томът „Български народни песни“ от братя Миладинови, знаем, че той съдържа посвещението „на Йосип Юри Стросмайера Епископ босненски или дяковачки и сремски. . . Великодушният покровител на народната книжнина“. Но постъпката на Димитър и Константин Миладинови е вече изключение, а и наложен от обстоятелствата изход за великите мъченици на националната ни кауза. Жестът и ответният отглас са по-скоро свидетелство пак за духовна взаимност и благородна намеса, а не за обикновена материална зависимост.

Разгледаните тук прояви — от Хр. Жефарович и Ат. Нескович до Ил. Макариополски и Н. Рилски — търсят и осъзнават дидактичния аспект на „посвещението“, възможностите му като морална отплата, като ответ за изпълнен дълг, на благодарност. Вече след 40-те—50-те години възрожденският писател естествено и закономерно стига до съзнанието, че „посвещението“ като елемент на осъществяваната творба трябва да следва повелите на изразено чувство за отплата и възхваля, за увековечаване на дял и присъствие във възрожденските процеси, но в духа на емоционалните, идейни, патриотични или естетически форми на общуване и духовно обединение. В тази ситуация нравственото основание на тоя извънтекстов елемент добива в системата на творбата определена морално-етична стойност.

Сред паратекстовите елементи, които поемат своя дял в реализацията на дадена идея, заложена в творбата или в цялостните издания, е и „мотото“. В композицията на книгата то има сравнително устойчиво място, въпреки че в някои случаи го срещаме включено в по-друг контекст, с по-друга роля и същност. Още първата му по време поява в „Неделника“ (1806) на С. Врачански — ръкописните историографски трудове на Паисий или Спиридон, както трябва да се очаква, не прибягват до епиграфа — е не в началото, а след съдържанието и предговора: „Явления словес твоих посвещает и вразумяет Младенца“. Показателно е и друго, че изданията на П. Берон, В. Ненович, Ат. Кипиловски от 20-те години не включват „мотото“. Откриваме го отново в книгите на К. Огнянович, Хр. Павлович, Н. Бозвели, Г. Кръстевич, Р. Попович. . . Не зная дали е случайно, но техните книги от 30-те години използват епиграфа от софрониевски тип, който е онаследен от средновековната книжнина — библиейски текст да служи за отправна точка на авторовото поучение и разсъждения, на авторовото усилие да въздействува чрез писаното, чрез печатаното слово. Така в „Житие на Алексей човека божий“ (1833) К. Огнянович привлича за „мото“ максима от евангелиста Матей: „Ищите прежде царства божие и вся приложите се вам“. Гавр. Кръстевич за превода на „Мудрост Добраго Рихарда“ (1837) ще използва притчата: „Примейте наказание во благих будет“. Р. Попович за „Краткое толкование“ — „Избра Господ Сиона изволи и в жилище себе“, за „Христонтията“ — „Примите наказание а не сребро и разум паче злата изкуплена. Избирайте же видение паче злата чиста“. Дори и епиграфът за „Аритметика“ Хр. Павлович заема от Сирах: „Еже аще предаси, в числу и меру даждь и возми все писанием.“ По-особен характер има избраният във „Всобща

история“ епиграф с тази афористично-обобщаваща максима от Соломон, обърната към надличната роля на историята като съдник на човека: „Тобою Цари царствуют силни пишут правду, тобою велможи величаются и властители держат землю“.

Може би авторът, който пръв си позволява да дири други насоки на „мотото“ като опорна точка на своите внушения, е Неофит Бозвели. От една страна, като епиграф на първата си за 1835 г. книга „Кратка свещенна история и Катехизис“ той използва библейския текст и с това отдава дължимото на наложената практика за 30-те години: „Научите се и разумеете яко аз есм Господ ваш. И изпитайте писания, яко живот обрящете в них“. От друга страна, към останалите книжки от цикъла „Славяноболгарско детоводство“, той търси откъси със светска насоченост в поуката, които се доближават до тогавашните представи за стих. Така при втората част на „Детоводството“ срещаме:

Ако щеш добронравен и благочестив да будеш,
чти, же о учениче! Правила да придобиеш
Коликото поучава тая малая книжка,
Ако щеш да бъдеш похвален по вселена всячка.

Към третата част, „Славеноболгарска граматика“, срещаме мотото:

Грамматиката поучава
как всякий право да писува,
хитрохудожн, да клонява
и правилне да сочинява.

Дори и четвъртият дял, „Аритметическо руководство“, не е минал без своеобразен епиграф:

Научи ся художне да счисляваш,
числата же по-добре да познаваш,
ако щеш някога да се измамваш,
кога някому нещо ти продаваш.

От подобно естество са и епиграфите към „Кратко политическое землеописание“, към „Послательник“. Трябва да сме сигурни, че Н. Бозвели е търсил непокрито дидактичния и насочващ заряд на „мотото“ в тясна връзка със съдържателния облик на отделните части на „Славеноболгарско детоводство“. Любопитно е, че като автор се опитва да го обвърже със стихотворната форма. Възможно е цитираните фрагменти да са заети от някъде според традициите на „жанра“. Но по-скоро звучат като създадени от самия Н. Бозвели — в противовес на традицията. . . Може би той е имал съзнание за необичайното, интересно и интригуващо съчетаване на текст с географско-познавателни или препоръчителни епистоларни похвати с внушенията на стихотворното „мото“. Затова със стих въвежда в своята „География“:

Землеописанието обстоятелствене представлява
сущо понятно, кругловидно землята обявлява.
Колкото словесни по нея обитават
Кой в коего места живее, за да познават.
За то нежнии юноши, в учении обучайте ся
и непрестанно в чтении книг упражняйте ся.

Още по-разгърнат е епиграфът към „Послательника“, като отново не е упоменат източник, според обичайната практика и на възрожденската книжнина до 40-те години²¹.

Като паратекстов спрямо реализацията на авторския замисъл, елемент „мотото“ дава по-голяма възможност за морално въздействие, за предварително внушаване на идеята като формула, подготвяща ни за заряда на творбата. Още в началото на

²¹ Вж. Славеноболгарский предручный послательник. . . , 1835, с. 2.

века възрожденският книжовник се стреми чрез него да постигне определен ефект и на доверие, и на предварително любопитство и интерес към заложеното в текста. Според традициите на „мотото“, усвоявани чрез чуждите литератури (главно гръцката), той обикновено го заема от библейските съчинения, от антични автори, от фолклора — оттам, където средта афористичен израз, обобщаваща мисъл.

Може би случаят с мотото при „Славяноболгарско детоводство“ заслужава да му отделим по-голямо внимание. В съгласие с общата си нагласа към търсене на емоционално, художествено-образно въздействие, Бозвели е възрожденецът, който настоятелно прибягва до стиха като епиграф. Сам по себе си, според авторите предпостави, този стих е „чуждо слово“, но „слово“, оказало се в двойствена позиция — и открояващо се с чертите на самостоятелен елемент спрямо организацията на същинския текст, и преливащ с внушенията си в територията на тоя текст. Защото, ако във формално отношение за взаимовръзките, които се установяват между епиграфа и творбата, е важен визуално-разграничителният ефект, в съдържателно отношение за сцеплението между паратекста и текста е важен смислов-обединяващият ефект. . На тази осъзната специфика като че ли държи Н. Бозвели с така реализирания механизъм на изграждане и включване на „мотото“ в отделните части на „Славяноболгарско детоводство“. При него израз на определено творческо самочувствие е и готовността да създаде специално за случая стихотворни откъси, които да поемат функциите на епиграфа и да отведжат към съдържанието и целите им. Нека не ни занимава трематостта и некомуникативността на стихотворното обобщение, тъй като за нас важно е налице — търсенят и очакван моралистичен заряд на епиграфа като отправна точка към заложеното в текста.

Картината, изграждана от употребите на епиграфа, които ни предлагат книжнината през 40-те години, е по-богата и противоречива. Все още продължават да се търсят библейски формули и притчи, но те вече се редуват с пословици и поговорки, с афористични изрази и поетически строфи, чрез които се въвлича зарядът на художествената литература, открояват се авторски предпочитания, заживява се с естетическата природа и функции на „мотото“ като елемент от нещо по-голямо и цялостно, като елемент, свързващ два свята — единия, идващ от традицията, от вече познатото, и другия — тепърва открояващ се пред читателя. Към заемки от религиозно-проповеднически текстове ще се насочват книжовници, твърде различни помежду си — Пенчо Радов, В. Станкович, Н. Трендафилов, Н. Йованович, Н. Грънчаров, но и Н. Геров, Б. Петков, Ив. Момчилов. Така бащата на Хр. Ботев ще привлече като мото към „Нещо за безграмотните чловеци“ (1843) максимата от евангелиста Марко: „Който има уши да слуша, нека слуша“, Н. Геров към „Начала на християнското учение“ (1843) от евангелиста Петър: „Яко новорождении младенци словесное и нелестное млеко возлюбите: яко да о нем возрастете во спасение“. Скромни книжовници като Н. Трендафилов, издавайки „Цветособрание“ (1847) и „Кратка ирмология“ (1849) ще приберат до един и същ епиграф: „Воспойте Господареви песен нову, хваление ето в церкви преподобних“. А в книгата „Библическа повест“ (1847) попадаме на мотото, познато от „Неделника“ на С. Врачански.

Истините, които се напояват и въздигат в предварителна формула за характера на предлаганата книга, при посочените издания обикновено са абстрактни моралистични максими, които не толкова обогатяват читателя, колкото му говорят с езика на познатото, на чуваното и вече срещаното.

Много рядко за книжнината през 40-те години са използвани отделни максими, заети от античността. Така, издавайки „Две советователни слова Плутарха“ (1845), Ив. Стоянович използва мотото от Еврипид: „Кой що научи в младости, това обича да съхранява и до старости“. С. Добролюдни, когато подготвя „Писменник“ (1853), използва цитати от Тацит. А Неофит Рилски за „Христоматия славянского языка“ (1852) прибягва до съждения на близкия му по време гръцки просвещенец А. Коран.

Много показателен момент за разширяване изходните начала на епиграфа в практиката на книжовника от 40-те години на XIX в. е ориентацията му към народната мъдрост. Пълноценният нравствен заряд, изграждането на предварителна атмосфера и нагласа за среща със света на книгата чрез пословиците и поговорките имат свето значение за задълбочаване на национално-специфичното звучене на авторската идея. Извадени от естествения си контекст и традиционните си форми на употреба (устното слово, живия разговор), те в „мотото“ запазват своята самостоятелност за разлика от ония случаи, когато са въвлечени в самото повествование, в изявите на персонажа и са натоварени с конкретно-естетически задачи в текста²².

Не трябва да забравяме, че като модификация на типа „чуждо слово“ поговорките и пословиците под формата на „мото“ са с разколебана нравствено въздействена структура спрямо инварианта на своето битуване въздействие. Така или иначе посоката на внушение на същинския текст в редки случаи следва точно моралистичните предписания, произтичащи от подобно мото. Още повече, че епиграфът, зает от Еврипид или Коран, та дори и от библейските разкази, е част от цялото — цяло, което за читателя на новата творба остава встрани, вън от неговите познавателни и емоционални усещания в конкретния момент. Докато поговорката или пословицата, заела мястото на епиграфа, предизвиква в читателското съзнание целия обем от значенията си. Може би поради тази си особеност тя е пак нещо непълно, частично отпращаща своите смислови „снопове“ към съдържанието на книгата. Ето примера с превода на Венелиновото съчинение „Заради възрождения новой болгарской словесности или науки“ (1842) от М. Кефалов. Преводачът е все още със смътни представи за естетическото богатство на фолклора. Но е проявил завидна инвенция, като към така съставената книга, която не изчерпва себе си с текста на Венелин, включва и цикъл „мирянски“ и „духовни“ песни, фрагмент от „Историята“ на Й. Раич и др. И като мото идват няколко максими с редуване на пословицата и философската мъдрост:

1. „Ако любиш науку ще знаеш много, или кой знае книга, има четири очи“; 2. „Скупий човек губи, а перадивий (пекарний) тича повече“; 3. „Господ дава, но в кошара не вкарва“; 4. „Много благодарумни чловеци са возненавидели богатство заради просвещение и слава своего Отечества: и затова са придобили по-голямо богатство и безсмертно имѣ“.

Защото се срещат и опити за трансформация и преосмисляне на фолклорно-наративните максими, какъвто е очевидно случаят с „Месецослов“ (1848) на х. Н. Йованович, където мотото добива следния вид:

В своята си дреха, който се облича,
ще да се просвети като паун птиче.

Един просветен българин като Ал. Екзарх иска да остане при непроменените форми на пословицата. Към книгата си „Истинният глас на България“ (1853) като епиграф той използва две, може би за пръв път изрично отбелязани като „Бълг. пословици“: „Нехванат крадец от царя е по-голям“ и „Намерил село без кучета, тръгнал без тояга“.

Така мотото към изданията до 40-те—50-те години на XIX в. в диалога си с читателя активизира нравствени принципи и предписания, заети от различни пластове на книжнината, на народния живот. Трябва да имаме предвид, че отделни книжовници, може би без да са запознати с „жанровата“ природа на мотото, чийто задължителен елемент е то да бъде „чуждо слово“ — наред с нагнетените в него мъдрост, предписания и ключови роли към съдържанието на самия текст — използват своя мисъл. Вече посочих примера с Н. Бозвели при „Славяноболгарско детоводство“. Може би такъв е случаят с „Общо землеописание“ от К. Фотинов, макар и епиграфът да е в кавички. По всяка вероятност такъв е характерът на мотото и към „Българска граматика“ на Христофуд Сичан-Николов.

²² Вж. Н. Георгиев. Цитиращият човек. . . — ГСУ, Фак. слав. фил., 1980, т. 74, кн. 2.

Книгата на Станка Николища Спасо-Еленина „Две приказки за славните жени“ (1853) е придружена с два епиграфа, като първият ясно посочва произхода си, а вторият има характера на народна мъдрост или на лично извлечена поука: „Жената е хубавица, казва Лютер, кога е угодна на мъжа си“, „Зъмя да храниш и на не-благодарен челяк добро да струваш, все едно е“. Вече Г. С. Раковски и П. Р. Славейков през 50-те години и Хр. Ботев и Л. Каравелов през 60-те—70-те години ще узаконят „мотото“ като пълноценна с многообразието и естетическата си съизмеримост съставка на иденте, които ги занимават. Те ще привлекат един по-широк спектър от явления и истини, чрез които ще доближат своите внушения до света на читателя. Все по-широко място като източник на епиграфи ще заема фолклорът. Ако до 40-те—50-те години липсва мотото, заето от книга на български автор, то по-късно срещаме и тази практика — сп. „Братски труд“ прибегва до строфи на Раковски, Л. Каравелов — до поезията на Д. Чинтулов, а и самият Раковски поставя мотото на собствените си издания „Глас едного Болгарина“ (1860) и „Няколко речи о Асеню Первому. . .“ (1860) стихове от „Горски пътник“. Дори Петко Славейков ще използва мотото не само като съставка на самостоятелни издания, но и в конкретните си изяви още през 50-те години. Тогава той публикува в „Цариградски вестник“ (бр. 221—222 от м. април 1855 г.) очерка „Търново“, където срещаме интересния с пълноценното си естетическо звучене епиграф, пряко отвеждащ към психологическото състояние и посталгията у самия автор: „Кто не заслушається вестию о родине, как пеннем райской птички?“ За съжаление не е посочен източникът — сираквите в Галаховата „Христоматия“, откъдето е най-вероятно да е взет, не доведоха до резултат. Но като че ли Славейков е първият възрожденски писател, който ни предлага мотото от руската поезия. Наред с ориентацията си към фолклора — само в „Нова мода календар“ (1857) срещаме двете пословици: „На един кола грънци, една сона им стига“ и „Тебе думам, дъще, сечай се, снахо“ — той осъществява категоричния преход към „мотото“ като елемент в структурата на творбата, отвеждащ към интимни пластове на връзка и близост между утвърдени нравствени максими и формули на човешка мъдрост, към проявите на лично творческо усилие.

Тази втора фаза от битието на епиграфа във възрожденската ни литература може да бъде проследена върху материал, който предлага творчеството на Раковски, Славейков, Друмев, Каравелов и Ботев. Така и еволюцията в същността и функциите на разглежданите паратекстови елементи („заглавие“, „посвещение“, „мото“) идва да сподели особеностите и трансформационните преходи на цялата възрожденска литература. От директните си формулировки изповядваните чрез „мотото“ истини постепенно се ориентират към многозначността на пословицата и поговорката, на художествените внушения. Така търсеният диалог с читателя се разполага в една по-широка плоскост, която се опира на авторитета и проверените роли на „чуждото слово“, за да се прехвърли върху територията на „предисловията“, на същинската част, на „послеслова“, на списъка на спомоществателите — едно сложно организирано цяло чрез противоречивото съчетание на твърде разнородни помежду си съставки, сплавени от надлична цел²³.

С определено място в поетиката на композицията, в системата на творбата, „мотото“, „заглавието“ и „посвещението“ очевидно поемат определени функции и в реализацията на моралистичния заряд на авторовата идея — да подготвят читателя за нея, да го настроят на „възлната“ на авторовите виждания, предварително да заговорят за предпочитанията и очакванията му. Така в атмосферата па 40-те—50-те години паратекстовите елементи очертават няколко насоки в извяата на типа „чуждо слово“, като все по-активно го включват в диалога с читателя, активизират неговата познавателна и емоционална памет.

²³ Вж. Д. Лекоев. Писател—творба—възприемател през Българското възраждане. Ръкопис на докт. дис. С., 1986. 505 с.